

2n CONGRÉS DE CULTURA POPULAR I TRADICIONAL CATALANA
Àmbit: BESTIARI
Albert Abellan i Jan Grau

Introducció

En el 1r Congrés de Cultura Tradicional i Popular, sota el nom d'àmbit d'imatgeria es van agrupar els gegants, els titelles, les bèsties de foc i tota mena de sub-àmbits que es referien a imatgeria en general, fins i tot la imatgeria impresa. De llavors ençà han passat tretze anys i el i el concepte imatgeria ha canviat considerablement.

El món dels titelles, les ombres xinesques i les marionetes, que llavors també estaven inclosos en el mateix àmbit, s'han anat decantant cap al camp professional, principalment de les arts escèniques. La imatgeria impresa es manté viva en tres vessants diferenciades: La de suport a qualsevol activitat o esdeveniment, per mitjà de publicacions, cartells, targetes, etc. La del còmic i les bandes dibuixades, hereus d'auques i fulls de rengle, que com és natural en un mitjà pensat per a tota mena de públic, van canviant en funció de les exigències d'aquest i avui, molt allunyada del que entenem com a folklore actiu. I Finalment la de la investigació, centrada principalment en la imatgeria impresa antiga, que com a mitjà de divulgació dels seus temps ens permet a partir del seu estudi, comprendre la forma de viure dels nostres avantpassats.

Aquestes vessants, si bé que d'imatgeria, no es poden posar en el mateix sac que el que entenem com imatgeria festiva, la qual porta darrere un moviment associatiu important. En el 1r Congrés s'icloïa també l'artesanía en l'àmbit d'imatgeria, una activitat que en aquest 2n Congrés té àmbit propi, per la particularitat dels seus objectius i de les seves necessitats.

Podriem dir doncs, que aquest 2n Congrés es para especial atenció als moviments humans o associatius, fins i tot més enllà de les similituts temàtiques de cada àmbit. Seguint aquest criteri els *Gegants* tenen un àmbit propi, per tractar-se d'un moviment

associatiu, ampli, organitzat i amb una línia clarament definida. Així també s'han inclòs les bèsties de foc en l'àmbit de *Foc*, per les particularitats de la seva funció i l'afinitat que tenen amb l'activitat de les colles de diables.

Amb tot, cada vegada que en aquesta ponència es parli de bestiar, ho farem en termes generals i comuns a totes les bèsties, siguin de foc o no, deixant de banda les particularitats d'aquelles bèsties relacionades amb el foc, que ja es tractaran en l'àmbit corresponent.

L'àmbit que estem tractant, a dins del bestiar esmentat inclou també els cavallets, pròxims al bestiar, per la seva imatge animal, això sí, formant un sol cos amb el genet. El bestiar i els cavallets, així com els gegants i els nans, que ja es tracten en un altre àmbit, tot sovint tenen un paper dins del ritual de la festa, habitualment ballant i en alguns casos només desfilant.

Faria falta definir les particularitats dels adjectius amb els que titllem aquestes i d'altres representacions festives, així, tot sovint anomenem entremesos, balls populars, danses vives o impropis, només per citar-ne alguns, a tota mena de representacions festives, siguin d'imatgeria, grups específics de dansa o elements parateatral. En aquesta ponència no diferenciarem les característiques pròpies de cada un dels adjectius, però el que sí podem deixar clar, és un tret comú d'aquests elements festius. Encara que quan es parla de dansa viva es pensa en un col·lectiu de dansaires executant la dansa ritual de la festa, per pròpia definició, aquesta denominació és aplicable també als anomenats balls populars o als elements corporis com els que tractem, sempre, això sí, que executin una dansa dins del protocol de la festa.

Els cavallets a més, en tractar-se d'un grup i no d'un element individual, presenten una afinitat que condiona l'estructura tant del ball, com del mateix grup. Justament per aquest motiu, són elements corporis que sovint també utilitzen els esbarts per executar les seves danses dalt de l'escenari.

Per tant, tractarem aquests dos grups per separat, amb el benentès que malgrat que formin part d'un sol àmbit, cadascun d'ells té unes característiques completament independents. Els

cavallets, dels quals ja hem dit que eren elements grupals, tenen al mateix temps un lligam directe amb el teatre. Dins del grup, cada personatge interpreta el seu paper i pot arribar a donar-li un fort caràcter. Els cavallets interpreten la relació entre cavall i genet, que no té perquè ser unitària en tot el grup. Al mig de la dansa, un cavallet pot estar amansit o esverat i el genet pot fer veure que reacciona en conseqüència. Al cap i a la fi, el genet-cavallet manté un diàleg entre les seves dues personalitats, al mateix temps que executa la dansa..

Els cavallets

En el Llibre de les Solemnitats de la Ciutat de Barcelona, amb data de 1424, consta un inventari de tots els elements que concorrien a la processó de Corpus. D'aquest inventari en treiem la majoria de primeres dades documentals de la majoria d'elements històrics. Els cavallets, anomenats en el Llibre *cotoners, cotonines* a Vilafranca del Penedès i *cavallins* a d'altres indrets, és un entremés que l'hi trobem referenciat, acompanyat dels turcs i de Sant Sebastià i amb una importància notable.

Actualment existeixen pocs grups de cavallets al nostre país, la majoria d'ells són part integrant del ritual de la festa, com els d'Olot o els de Sant Feliu de Pallerols, per exemple. D'altres, com els de Cassà de la Selva o els de Manresa, aquests darrers recuperats fa pocs anys, encara que mantinguin el seu paper local, es prodiguen a d'altres poblacions.

Només a Berga i a Tarragona, els cavallets conserven el sentit original de lluita entre turcs i cavallers cristians. Els de Berga tenen una estructura creada fa uns cent anys, quan es va renovar la Patum i els de Tarragona han recuperat el ball de turcs i cavallets fa ben pocs anys.

De tot això constatem que els cavallets, malgrat tenir uns trets comuns presenten matisos diferencials. És evident que la majoria han perdut el seu sentit inicial de lluita entre moros i cristians, si bé que en tractar-se d'un camp poc estudiat, no ens atrevim a treure conclusions sobre les raons que han motivats aquesta evolució.

Pel que fa a l'aspecte associatiu, tampoc estan organitzats com a àmbit unitari i tot just en el moment d'escriure aquesta ponència, tenim notícia de que en una sola ocasió s'ha fet una trobada específica de cavallets, a la que hi han mancat els d'Olot, els de Berga i els de Solsona atès que existeixen uns protocols ciutadans que els impedeixen sortir de la seva població.

Existeix algú cas de grups de cavallets gestionats per esbarts, que deixant de banda l'escenari, tornen al carrer, lloc original de les danses, i ho han fet justament amb grups de cavallets. Les experiències de l'Esbart Català de Dansaires de Barcelona i de l'Esbart Santa Tecla de Tarragona, han acostat els dansaires al públic, a peu plà i formant part de la festa.

És indiscutible que el món dels cavallets està creixent. Cal parar atenció al fet que en un espai de no gaires anys s'han creat nous grups de cavallets, alguns d'ells amb danses específiques. També la trobada que es va fer a Manresa l'any passat és un altre pas endavant, sense comptar que es sent a parlar de futurs grups de cavallets. Tot plegat ens fa pensar que potser ens trobem en un punt d'arrencada d'un àmbit que pot estar iniciant una expansió important. El temps ja ho dirà.

Bestiari

La significació reconeguda de la paraula *bestiari* es refereix als tractats medievals sobre bèsties, que contenen el seu simbolisme, la seva descripció i els seus costums. El bestiari festiu però conté part d'aquests tractats medievals, però d'una forma principalment lúdica, estètica i d'identitat. Una forma de definir-lo podria ser la següent: *El bestiari festiu és el conjunt de figures o elements corporis que representen uns animals reals o imaginaris, reproduïts de forma fidel o fantàstica i, que tenen una funció representativa, lúdica o protocolària dins del context de la festa.*

Aquest bestiari festiu, amb orígens que barregen conceptes llegendaris, religiosos, mitològics i fantàstics, està documentat com en el cas dels cavallets des dels inicis de les processons de Corpus. Aquest fet no treu, que com els gegants, no tinguin uns orígens atàvics com a mites essencials de l'inconscient col·lectiu, que convenientment cristianitzats van ser incorporats al Corpus i de la mà de la festa han perviscut fins avui, esdevenint ben actuals i amb les seves funcions vigents.

Com ja hem esmentat al començament de la ponència, ens referirem al bestiari en general, prescindint de la part que correspon a l'activitat amb foc, que ja es tracta en un altre àmbit d'aquest Congrés. El fet que les bèsties fogueres tinguin una activitat i una problemàtica molt concreta, no les exclou del seu sentit simbòlic o de qualsevol altra funció dins la festa. Actualment, el bestiari de foc, encara que participa en activitats concretes en que l'element essencial és justament el foc, segueix essent present dins dels protocols de la festa.

El Bestiari festiu es podria dividir en tres grups diferenciats:

- 1- Bestiari fantàstic.
- 2- Bestiari quotidià lúdic
- 3- Bestiari solemne.

Aquesta diferenciació no exclou la possibilitat d'elements que puguin pertanyer a més d'un grup per la seva funció, tradició o característiques concretes

Bestiari fantàstic

La major part del bestiari correspon a aquest apartat i també la major part, és bestiari que per donar una sensació encara més fantàstica, utilitza elements de pirotècnia. Inicialment, en les processons del Corpus medieval, el Drac o la Víbria, per exemple, llençaven foc grec per la boca com a senyal de ferotgia i representaven elements malignes. Per altra banda, d'altres bèsties festives com el Fénix, sense llençar foc i representant aquest ocell mitològic, són elements benefactors.

Molts d'aquests animals provenien inicialment de mitologies i creences anteriors. D'altra banda, quan es tractava d'animals malignes, la imaginació de l'artista que creava la bèstia compendiava totes aquelles parts dels animals més temunts. Així trobem que les bèsties fantàstiques són escatades com les serps, amb urpes, ales de rat-penat... Amb tot, cada un d'aquests animals està referenciat als tractats medievals de bestiari, amb la seva simbologia que condiciona que tingui un sentit positiu o malèvol.

Amb la cristianització de totes les bèsties antigues que van ser incorporades a la processó de Corpus, algunes van desaparèixer, com ara el Fènix o l'Orifany. El primer perquè en reneixer de les seves cendres atemptava contra el principi cristià de resurrecció i el segon, perquè en representar la sabiduria, tampoc es podia concebir fora de la religió cristiana. També és veritat que ni un ni l'altra tenien un possible referent bíblic com passava amb la Mulassa o el Drac.

Aquestes bèsties fantàstiques, a mig camí entre allò que és real i allò que és imaginari, tenien la mateixa funció a la processó que sants, gegants i d'altres comparses. En el marc de les festes majors, també el seu paper ha estat i és per tradició més pacífic, participant en cercaviles o ballant en un moment del ritual. Podriem dir que gairebé no hi han referents anteriors al costum actual, cada vegada més extés, de celebrar festes a la nit, en les que el foc n'és l'ingredient principal.

Les bèsties fantàstiques, principalment condicionades per la pròpia estètica, en general són festivament agresives, pensades per estimular la imaginació, en un sentit morbós de por i de gresca

ahora. És com conjurar allò desconegut i temut, essent-ne complices i, compartint-ne el protagonisme de la festa.

Bestiari quotidià lúdic

Dins del Bestiari festiu, un altre apartat és el de les bèsties que representen un animal real, normalment assequible i que en les seves accions dins de la festa també té una actitud provocativa. Els exemples millors són el Bou i la Mulassa, que en un sentit teatral, poden actuar com les bèsties que representen, essent a voltes guites i a voltes dòcils.

El seu origen anterior al Corpus, probablement prové del culte als animals que feien un servei a la gent, en una societat marcada per les mancances, fins i tot significaven una garantia de supervivència. Amb la seva incorporació al Corpus i passar a representar animals bíblics, prenen simbologies més inofensives. L'exemple del Bou i la Mulassa, com a personatges del pessebre on va néixer Crist, és probablement una interpretació de circumstàncies. Si analitzem el paper d'aquests dos animals en una festa, trobem que és més aviat actiu i provocador i és per això que se'ns fa difícil imaginar-los amansits en el pessebre. Fins i tot existeixen dades en les que està documentat que també cremaven pirotècnia. Per altra banda, l'un i l'altra animal, comuns en estables moltes vegades, són estèrils i no deixa de ser curiós que antigament, als animals que no podien procrear se'ls rendia culta per demanar fertilitat.

D'aquests animals quotidians amb una funció lúdica n'hi han ben pocs i bàsicament tenen un sentit d'identitat marcat pel mateix costum. Acostumen a participar en desfilades i encara que tenen un paper específic en el ritual, la seva popularitat és relativa. El cas del bou és molt clar, atès que durant molts anys només va perviure el de Solsona, possiblement perquè per les seves característiques animals no és tant propens al joc amb el públic com ho pot ser la mulassa.

Més modernament han aparegut d'altres animals que sense tenir una trajectòria històrica, ja són tradicionals en el medi on es mouen. Olot n'és un exemple amb el Conill, el Gat o el Pollastre. La creació d'aquests elements obeeix principalment a una iniciativa festiva o com el cas de la Carpa i el Porró de Vilanova i la Geltrú,

que s'identifiquen amb la carpa Juanita, que menja amb cullera i beu amb porró.

Bésties solemnes

La bèstia festiva que per excel·lència es considerada solemne és l'Àliga. En els seus orígens considerada l'ocell rei per la seva majestuositat, perillositat i fins noblesa. L'Àliga va ser cristianitzada al Corpus sota la imatge de l'Àliga de Pathmos, la de Sant Joan Evangelista. Aquest animal aeri i per tant més pròxim a la divinitat, és el que tenia més importància a nivell protocolari, fins i tot Amades ens relaciona que el ballador de l'Àliga era l'únic càrrec entre els bastaixos que es treia per oposició. Un exemple d'aquest sentit protocolari n'és el de l'any 1399, en que l'Àliga de Barcelona es desplaça a Saragossa al casament del rei Martí l'Humà com a representació de la ciutat. O un altre és les diverses vegades que en el Llibre de les Solemnitats, s'esmenta que l'Ajuntament envia l'Àliga a ballar en honor d'un visitant important.

De totes les referències antigues de l'Àliga se'n desprén sempre el fet de ballar. És a dir, a diferència de les altres bèsties que si bé poden ballar, habitualment desfilen, l'Àliga en fa de la dansa, sempre solemne, la seva major funció. La pròpia estètica i representativitat de la bèstia porten al fet que un ball de l'Àliga sempre imita el vol d'ocell, gràvid, poderós i tranquil. El ball de l'Àliga de la Patum de Berga n'és l'exemple més conegut, però que a nivell musical no es diferencia gairebé del ball de l'Àliga de Barcelona, trobat als arxius de la parròquia del Pi i que data del segle XVIII.

Actualment, les poblacions que tenen àliga, la consideren un entremés protocolari i sempre amb una funció molt concreta. A Solsona, l'any 1989, quan el President de la Generalitat va inaugurar les noves dependències del Museu Episcopal, l'element més cerimoniós de l'acte, va ser el ball de l'Àliga. És a dir, avui com a l'Edat Mitjana, l'àliga manté el sentit d'honorar amb el seu ball al visitant principal.

Una bèstia solemne recuperada fa poc, és el Lleó, desaparegut de les processons de Corpus almenys fa un segle i que ara forma part de les festes de Tarragona, Barcelona i Caldes de Montbui. El símbol antic del lleó com a rei dels animals terrestres va derivar en

el Corpus cap al lleó de Sant Marc evangelista. El lleó però, malgrat ser també una bèstia solemne, no coneixem que hagi tingut cap importància protocolària similar a la de l'àliga.

Dels lleons actuals, el de Caldes va néixer amb un sentit diferent dels altres. El lleó de Caldes és la representació festiva de la figura que presideix la popular font del lleó d'aquesta població. Els lleons de Barcelona i Tarragona apareixen per un desig popular de recuperar aquells elements festius que havien desaparegut i que antigament formaven part de la processó de Corpus en el cas de Barcelona i del seguici de Santa Tecla en el cas de Tarragona.

El lleó a diferència de l'àliga, és solemne però estàtic. No coneixem que el lleó ballés alguna dansa concreta i sempre vé referenciat en desfilades i processons. Possiblement aquesta manca d'activitat o de funció específica és la que va provocar la seva desaparició de les festes i celebracions.

Futur del Bestiari festiu

Un tret general en tot el bestiari és la identitat, marcada pel paper que cada bèstia té dins la festa. Sembla que existeixi la constant de que a més funció protocolària, menys activitat fora de la població i a l'inrevés. Moltes vegades aquesta funció protocolària arriba solament per la tradició i al no existir el costum de l'intercanvi, es prodiguen poc fora de la localitat. En canvi, moltes de les bèsties de nova fornada, néixen d'un grup humà amb inquietuts de relació i de projecció, prioritzant moltes vegades l'activitat en altres festes i relativitzant la seva funció local.

Llevat de les bèsties de foc que han generat una activitat pròpia, molt relacionada amb la de les colles de diables, la resta es manté sense gairebé no sortir del ritual de la festa de la que formen part. Només s'han donat casos aïllats en que la seva participació en altres festes ha tingut una funció d'exposició ambulat o estàtica. Per tant, amb unes funcions tant disperses i amb una manca de necessitats comuns, és poc escaient en aquests moments parlar de formes federatives d'associació entre els diferents col·lectius que es mouen amb bèsties festives.

En canvi, pel que fa a les bèsties de foc, comença a ser necessària la creació d'una entitat federativa que aglutini aquests col·lectius i treballi per donar solucions a problemes comuns. Més encara quan l'activitat de foc és cada vegada més nombrosa i amb la particularitat que el treballar amb pirotècnia pot genera risc.

Consideracions generals

A tall de conclusió general podriem dir que malgrat que els cavallets i el bestiar són d'un àmbit comú, cada un d'aquests elements té unes particularitats pròpies diferents. Fins i tot dins de cada element poden existir variants determinants.

De tot això es pot deduir que són camps en que l'associacionisme té una importància relativa si el comparem amb d'altres camps, fet que ve donat per la manca d'interessos comuns i per la poca interrelació territorial existent. Sempre deixant de banda el bestiar de foc, que justament és al contrari.

La mancança generalitzada per a tot l'àmbit és la de l'estudi i la recerca. El referent més destacat és el llibre de Joan Amades *Gegants, nans i altres entremesos* i llevat de pocs treballs més, podem dir que durant seixanta anys, els elements d'aquest àmbit han estat oblidats pels estudiosos. Caldria, racionalitzar la informació existent i revisar fonts que ja van aportar dades a Joan Amades per tal de reinterpretar-les amb els coneixements actuals per aconseguir noves lectures.